

ВІД ЕФЕКТУ «ШВИДКОГО МИСЛЕННЯ» ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

FROM THE EFFECT OF “QUICK THINKING” TO THE NATIONAL SECURITY OF THE STATE

Малик І.Р.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

Дане дослідження охоплює взаємозв'язок між когнітивними особливостями людини (зокрема, ефектом «швидкого мислення») та національною безпекою. В статті розглядається як саме вроджені когнітивні процеси можуть використовуватися в інформаційних війнах та маніпулятивних технологіях, а також яким чином держава може посилювати когнітивну стійкість населення. Сучасною особливістю є «пришвидшення» суспільного розвитку, котре корелюється із вдосконаленням технологій обміну інформацією. На цьому тлі надзвичайної популярності набуває тенденція «мислити швидко» (тобто, рефлексивно та емоційно), а не «мислити повільно» (тобто, більш раціонально та розважливо). Розуміння основ та принципів функціонування когнітивних особливостей людини робить її відкритою та вразливою для інформаційно-психологічних впливів.

Також фокусом на певному етапі дослідження стає роль стереотипів та когнітивних упереджень у формуванні сприятливого середовища для застосування маніпулятивних технологій. Стереотипи виконують роль шаблонів, котрими послуговуються у випадку необхідності опрацювання визначеного потоку інформації. Причинами використання стереотипного мислення може бути як брак часу для опрацювання великого об'єму інформації, так і небажання розширити базу знань з досліджуваної проблематики, що дозволило б зробити самостійні висновки та проробити власні інтерпретації подій, явищ, процесів.

Підвищення когнітивної стійкості населення на сучасному етапі є важливим елементом національної безпеки, особливо з огляду на різного роду гібридні загрози, інформаційні війни та масові маніпуляції. Когнітивна стійкість – це, насамперед, здатність людей критично оцінювати інформацію, протидіяти маніпулятивним впливам та зберігати раціональне мислення в кризових умовах.

Когнітивні особливості людини, зокрема ефект швидкого мислення, можуть бути як слабким місцем у сфері інформаційної безпеки, так і ресурсом для зміцнення держави. Основне завдання держави – навчити громадян розпізнавати маніпулятивні впливи, заохочувати та стимулювати повільне мислення в критичних ситуаціях та розвивати національні стратегії когнітивної безпеки.

Ключові слова: «Швидке мислення», стереотипізація, маніпулятивні технології, когнітивна перевага, когнітивна стійкість, національна безпека.

This study includes the relationship between human cognitive characteristics (in particular, the effect of “quick thinking”) and the national security. The article examines how innate cognitive processes can be used in information wars and manipulative technologies, as well as how the state can strengthen the cognitive stability of the population. A modern feature is the “acceleration” of social development, correlated with the improvement of information exchange technologies. Against this background, the tendency to “think quickly” (i.e. reflexively and emotionally), rather than to “think slowly” (i.e. more rationally and judiciously), is becoming extremely popular. Understanding the basics and principles of functioning of human cognitive characteristics makes them open and vulnerable to information and psychological influences.

Also, at a certain stage of the study the focus is on the role of stereotypes and cognitive biases in the formation of a favourable environment for the use of manipulative technologies. Stereotypes act as templates used when it is necessary to process a certain flow of information. The reasons for using stereotypical thinking may be both a lack of time to process a large amount of information, and an unwillingness to expand the knowledge base on the issues under study, which would allow one to draw independent conclusions and make one's own interpretations of events, phenomena, and processes.

Increasing the cognitive resilience of the population at the present stage is an important element of national security, especially given various types of hybrid threats, information wars, and mass manipulations. First of all, cognitive resilience is the ability of people to critically evaluate information, resist manipulative influences, and maintain rational thinking in crisis conditions.

Human cognitive characteristics, in particular the effect of quick thinking, can be both a weak point in the field of information security and a resource for strengthening the state. The main task of the state is to teach citizens to recognize manipulative influences, encourage and stimulate slow thinking in critical situations, and develop national strategies for cognitive security.

Key words: “quick thinking”, stereotypes, manipulative technologies, cognitive advantage, cognitive resilience, national security.

Постановка проблеми. Сучасний світ інформаційних атак, маніпулятивних технологій та когнітивних війн є одним із ключових викликів для національної безпеки держав. Особливості людського мислення (як-от феномен «швидкого мислення») є одним із головних чинників, що впли-

вають на ефективність цих загроз. Тож, проблема полягає в тому, що держави, зазвичай, приділяють недостатньо уваги когнітивним особливостям інформаційної безпеки, зосереджуючись на традиційних методах захисту. Відсутність зацікавлення з боку держави до когнітивної стійкості серед населення робить країну більш вразливою до психологічних та інформаційних атак, що може призвести до катастрофічних наслідків для її суверенітету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Відправною точкою» для виникнення дослідження слугував аналіз особливостей мислення людини Д. Канемана «Мислення швидко й повільно», який запропонував ідею двох систем мислення людини. Важливим та новаторським виявилось дослідження Andrew Flood, Richard J. Keegan, котрі вивчали когнітивну стійкість до психологічного стресу у військовослужбовців. Схожі доробки, варті уваги в розрізі досліджуваної тематики є у авторів Biggs, A. T., Cain, M. S., and Mitroff, S. R. (2015), котрі аналізували когнітивне навчання та яким чином воно може зменшити жертви серед цивільного населення в симульованому середовищі стрільби («Cognitive training can reduce civilian casualties in a simulated shooting environment»). Серед вітчизняних науковців основою стали дослідження НУСД, зокрема, монографія Резнікової О.О. «Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища» та праця Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сформульований у темі проміжок між ефектом «швидкого мислення» та національною безпекою держави передбачає розгляд таких категорій та явищ як стереотипи, маніпулятивні технології, когнітивна перевага, когнітивна стійкість. Логічним завершенням дослідження цього ланцюжка явищ та термінів є спроба формулювання в статті основних елементів Стратегії посилення когнітивної стійкості.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз впливу ефекту «швидкого мислення» на національну безпеку держави (через інформаційну її складову), а також розробка підходів до зміцнення когнітивної стійкості населення шляхом вироблення відповідної Стратегії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Швидкість розвитку людства корелюється із швидкістю обміну інформацією. Сучасні дослід-

ники-суспільствознавці слушно підмічають, що людство у XX ст. пододало такий шлях розвитку (еволюції, поступу), котрий можна порівняти з усім попереднім етапом розвитку людства. Саме це століття стало визначальним у винайденні новітніх технологій, котрі сприяли пришвидшенню обміну інформацією – від газети, телеграфу, телефону до комп'ютера, електронної пошти, та відеоконференції. Тобто, завдання щодо швидкості – виконане. Тож, наступний етап – якість як самої інформації, так і якості обміну інформацією. Вдосконалення процесів щодо «швидкості» та «якості» навколо інформації відбувались майже паралельно. Проте у випадку, коли йдеться про якість, людство дуже швидко усвідомило важливість застосування технологій маніпуляції та пропаганди задля впливу на людську свідомість (тут можна пригадати чотири правила геббельсівської пропаганди чи психоаналітичні дослідження Зигмунда Фрейда та Карла Густава Юнга). Тобто, як явища «інформаційні впливи», «інформаційні війни», «інформаційні операції», «дезінформація», «маніпулювання свідомістю» та ін. існували, як терміни – викристалізувались, були введені в обіг та отримали наукове підтвердження у XX – на поч. XXI ст. Та навіть більше: перелічені вище явища на сучасному етапі перебувають у динамічному розвитку, тож процес їх окреслення не є статичним. З появою новітніх комунікаційних каналів обміну інформацією з'являються нові аспекти та особливості розвитку цих процесів, що потребує подальших досліджень.

Сучасні дослідження явища масової свідомості та її впливу на формування індивіда продемонстрували, що вона може впливати на становлення індивідуальних переконань, цінностей та життєвих поглядів. Цей вплив може бути позитивним, а саме: допомагати людині адаптуватись до суспільних процесів та/чи взаємодіяти з іншими людьми. Проте він також може бути негативним – обмежувати свободу вибору, спричиняти конформізм, формувати стереотипне мислення. Небезпека стереотипізації, насамперед, у тому, що такі процеси можуть впливати на спосіб, яким ми сприймаємо як себе, так і інших; також вони можуть сприяти виникненню страхів, упереджень та соціальних нерівностей [1].

Через те, наскільки «пришвидшився» світ, надзвичайної популярності набуває тенденція «мислити швидко» (тобто, рефлексивно та емоційно), а не «мислити повільно» (тобто, більш раціонально та розважливо). Прикладом цього може слугувати подача інформації у ЗМІ, котрі використовують компрометуючий заголовок як «гачок» для привернення уваги людини, та користуються тим, що зазвичай люди, довіряючи заголовку, не читають статтю цілком. Сюди ж можна віднести використання стереотипів при опрацюванні люди-

ною інформації: чим більший потік інформації треба обробити, тим швидше необхідно виконати завдання, тим більше готових шаблонів схильний використовувати наш мозок. Такими шаблонами виступають стереотипи (у перекладі з грецької означає «твердий відбиток»), на формування яких у особистості впливають соціальні групи, середовище, ЗМІ. Якщо виходити з того, що стереотип – це стійкий і обов'язково спрощений образ чи уявлення про явище, подію, людину чи групу людей, то звідси можна сформулювати його основну функцію: спрощення реальності. В свою чергу, стереотипи здатні впливати на поведінку людей шляхом перекозчення реальності; через стереотипне мислення є ризик того, що людина зможе помічати лише те, що підпадає під стереотип, і відкидати ту інформацію, котра йому суперечить; через негативні стереотипи щодо іншої групи люди можуть не помічати або виправдовувати недоліки у власній групі. Ще однією небезпекою стереотипного мислення є виникнення на його основі упередження, яке в широкому розумінні трактується таким чином: хибна (негативна, несправедлива) думка, яка складається щодо кого-небудь, чого-небудь без ознайомлення, та пов'язане з нею відповідне ставлення [2].

Проте дослідник з університету Гранади Fernando Blanco у статті «Cognitive Bias» вказує, що когнітивне упередження відноситься до систематичного (тобто не випадкового і, таким чином, передбачуваного) відхилення від раціональності в судженні або прийнятті рішень [3]. Шведський дослідник університету Уппсала Akrami, Nazar у своїй праці «Prejudice: The interplay of personality, cognition, and social psychology», присвяченій темі соціальної психології наступним чином встановлює взаємозв'язок термінів «стереотипи» та «упередження»: «Стереотипи вважають когнітивним компонентом упереджень і визначають як переконання про характеристики, атрибути та поведінку членів певної соціальної групи. Вони також є теоріями індивіда про те, як і чому певні атрибути певної соціальної групи поєднуються разом» [4, р.50].

Цікаве співвідношення двох системи мислення людини (класифікація автора) запропонував Деніел Канеман у праці «Мислення швидко і повільно». Він розглядає ці системи як дійових осіб, котрі співіснують, конкурують, контролюють та доповнюють одна одну. Систему мислення 1 автор описує як ту, що спрацьовує автоматично і швидко, з мінімальною кількістю зусиль чи взагалі без них, без відчуття вольового контролю (наприклад: зорієнтуватися, з якого боку пролунав несподіваний звук; скритися, побачивши гідке зображення; керувати автомобілем, їдучи вільною дорогою). Система 2, на думку Д. Канемана, зосереджує увагу на розумовій діяльності, що потребує

розумових зусиль, зокрема складних обчислень. Функціонування Системи 2 часто пов'язують із суб'єктивними відчуттями діяльності, вибору та концентрації (наприклад, прислуховуватися до голосу якоїсь конкретної особи в багатолюдній та шумній кімнаті; стежити за доречністю вашої поведінки відповідно до соціальної ситуації; порохувати кількість літер «а» на сторінці; заповнити податкову декларацію) [5, с.24-26]. Але у дослідженні автор стверджує, що визначальним для Системи 2 є те, що її діяльність потребує значних зусиль, проте її основна характеристика – лінь та небажання докладати більше за необхідний мінімум. Внаслідок цього, думки і дії, що нібито належать Системі 2, насправді часто належать (послугуються діями) Системі 1, котра має схильність до когнітивних упереджень.

Зазвичай людина схильна уникати розумових перевантажень і тому, у разі необхідності, розділяє завдання на безліч легких етапів (тобто, за Д.Канеманом, завдання з Системи 2 переводимо у декілька (низку) завдань Системи 1). Проміжні результати виконання таких завдань фіксуються в довгостроковій пам'яті або на папері, задля того, щоб не перевантажувати свою робочу пам'ять. Тож, все більш пріоритетним (в сенсі частоти його застосування) та визначальним для людини стає «швидке мислення». Дедалі більше та частіше застосування «швидкого мислення» обумовлюють такі фактори як необхідність опрацювання великої кількості інформації, обмежений час для опрацювання інформації, виконання складних завдань з обмеженим терміном подачі результату.

Знання особливостей такого типу мислення створює сприятливе тло для застосування різного роду маніпулятивних технологій впливу задля досягнення бажаного результату. І ще один фактор, котрий є важливим при здійсненні такого впливу (інформаційного, психологічного): «швидке мислення» (Система 1) – це про просту дію, реакцію чи спосіб мислення (на відміну від Системи 2). Тож, відповідно, маніпулювання стосуватиметься, в основному, емоційно-вольового аспекту функціонування індивідуальної, групової та суспільної свідомості (сюди відносять емоції, почуття на настрої). Тобто, маніпулятивні технології найчастіше орієнтовані на Систему 1, адже вона легко піддається впливу емоцій, стереотипів і когнітивних спрощень.

Як зазначають українські дослідники Юдін О.К., Богуш В.М., при здійсненні психологічного впливу, задля більшої ефективності, необхідно враховувати такі його закономірності: якщо психологічний вплив спрямований на споживчомотиваційну сферу психіки людини (знання, переконання, бажання), то його результат проявляється в першу чергу на спрямованості і силі спонукання (бажаннях) людей; якщо психологічний вплив

спрямований на емоційну сферу, то це відбивається на внутрішніх переживаннях. Сполучення впливів на споживчо-мотиваційну і емоційну сфери дозволяє впливати на вольову активність людей і таким чином керувати їх поведінкою; в результаті впливу на інтелектуально-пізнавальну сферу (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення) змінюються уявлення, характер сприйняття нової інформації (і, як результат - зміна «картина світу» людини); вплив на комунікативно-поведінкову сферу (характер, особливості спілкування, взаємовідносини між особистісними) дозволяє створювати соціально-психологічний комфорт і дискомфорт, змушувати людей до співпраці або конфлікту з оточуючими [6, с. 109].

Тобто, завдяки технологічному прогресу кін. ХХ – поч. ХХІ ст., досягнутому в інформаційній сфері та глобалізаційним процесам загалом, примножуються можливості маніпулювання окремими людьми чи цільовою групою людей. Вибух процесів психологічної маніпуляції з метою досягнення переваги через соціальну інженерію чітко показує, що знання про людську поведінку та здатність впливати на неї є центром нового стратегічного питання. Тому це є питання, яке поширюється, зокрема, на такі сектори як безпека та оборона держави.

Дослідження когнітивної переваги в контексті маніпулятивних технологій та національної безпеки має критичне значення, особливо в умовах інформаційних війн, кібератак та гібридних загроз. Маніпулятивні технології використовують когнітивні вразливості людини для впливу на її сприйняття, мислення та прийняття рішень. Вони можуть бути спрямовані як на окремих осіб, так і на великі соціальні групи.

Поняття «когнітивна перевага» отримало своє застосування у Концепції воєнних дій НАТО, схваленої у 2021 р. (The NATO Warfighting Capstone Concept) В документі її визначають як розуміння операційного середовища та потенційних супротивників щодо власних можливостей, а також можливостей і цілей Альянсу [7]. Зусилля, зв'язані з досягненням когнітивної переваги, можуть бути приблизно поділені на три блоки: обізнаність, розуміння і перевага. На думку К.Паулаускаса, головного спеціаліста зі стратегії в Командуванні ОЗС НАТО з питань трансформації, когнітивна перевага стосується таких визначених дій: перетворення обізнаності і розуміння обстановки на фактичну перевагу над супротивником при прийнятті рішень. Це означає, що НАТО має розбиратися в ситуації швидше, глибше і ширше, а рішення приймати більш ефективно, ніж супротивники, що завжди забезпечуватиме володіння ініціативою і бути на крок попереду супротивника на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях [8].

Когнітивна перевага у сфері національної безпеки – це здатність держави та її громадян розпізнавати, аналізувати та протидіяти маніпулятивним технологіям. Формування когнітивної резистентності, психологічної контрсугестивності та адаптація до нових загроз є критично важливими для безпеки сучасних країн. Тож, завданням держави з огляду на окреслені загрози є забезпечення та посилення когнітивної стійкості населення. Вирішення цього завдання є важливим елементом національної безпеки, особливо в умовах гібридних загроз, інформаційних воєн та масових маніпуляцій.

За умови використання когнітивних особливостей задля впливу на формування мислення та зміни поведінкових патернів людини виникає запитання: яким чином можливо протистояти цьому? Вслід за сформульованим запитанням, логічним було б поставити завдання розробити механізми, котрі б убезпечили від такого впливу чи унеможливили його. Якщо існує явище, термін та поняття «психологічна стійкість», то, можливо, доцільно виокремити «когнітивну стійкість». За визначенням О. Романчука, директора Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії та Інституту психічного здоров'я УКУ, психологічна стійкість (витривалість, резилієнтність) – це здатність проходити крізь життєві випробування, зберігаючи при цьому психічне здоров'я, особистісну цілісність [9]. Українські дослідники терміну «психологічна стійкість» акцентують, що в англійській літературі розрізняють терміни *resilience* (в українській літературі перекладається за допомогою термінів життєздатність, стійкість, еластичність, пружність) і *hardiness* (в українській літературі перекладається за допомогою термінів витривалість, життєстійкість). На думку Готича В.О., стійкість (*resilience*) описує тенденцію швидко оговтатися від труднощів, залишатися сильним під час стресу. При цьому, бути психологічно стійким (*resilience*) – не означає не переживати чи не відчувати складнощів, не мати дистресу [10, с.8].

Незважаючи на те, що всеохоплююче визначення майже унеможливлене через подальші його дослідження як у вітчизняній, так і у зарубіжній науковій літературі, в поведінкових науках стійкість зазвичай включає два компоненти: несприятливі обставини та позитивну адаптацію. Тобто, стійкість бачиться як процес демонстрації «позитивної адаптації, незважаючи на переживання значних негараздів або травм». [11, р. 858]. Стійкість також може бути визначена як риса, що позначає певні особисті якості, котрі дозволяють людині позитивно адаптуватися до вимог [12].

Якщо спробувати за цією аналогією виокремити когнітивну стійкість, то її можна артикулювати як результат, який окреслює здатність людини (або спільноти) зберігати ясність мислення, кри-

тичність, емоційну стабільність та адаптивність у відповідь на стресові, маніпулятивні або інформаційно-навантажені ситуації. Тож, когнітивно стійка людина зможе розпізнавати фейки та маніпуляції, не піддаватися паніці чи емоційним провокаціям, аналізувати інформацію та оцінювати її критично, ухвалювати обґрунтовані та виважені рішення. Таким чином, основним компонентом когнітивної стійкості залишатиметься критичне мислення. Але поряд з цим важливими складовими будуть інформаційна освіченість/обізнаність (тобто, здатність розуміти, як працюють фейки, пропаганда, маніпуляції), емоційна стійкість/стабільність (здатність стримано реагувати на емоційно забарвлений контент), гнучкість мислення, а саме: здатність змінювати думку, коли з'являються нові факти та психологічна витривалість (здатність не втрачати мотивацію, не впадати в апатію під впливом негативних новин).

Для національної безпеки когнітивна стійкість населення країни може бути основним захистом від інформаційних впливів та пропагандистських кампаній, спеціальних інформаційних операцій чи технологій поляризації суспільства. Тож, очевидним є взаємозв'язок, де стійке до маніпуляцій суспільство є ознакою сильної держави [13, с.106-112].

Таким чином, вироблення Стратегії посилення когнітивної стійкості повинно стати одним з основних завдань держави з огляду на сучасні виклики та загрози. А так як об'єктом впливу в інформаційних війнах, в першу чергу, стає молоде покоління (ще не сформовані чіткі стереотипи, установки та переконання), то первинною ланкою роботи повинна стати область освіти, вироблення та розвиток на її основі критичного мислення. Сюди можна віднести медіаграмотність як обов'язкову складову навчальних програм у школах та ВНЗ. Це дасть можливість навчити громадян розпізнавати такі деструктивні явища як дезінформація, маніпуляція та пропаганда. Залучати до викладання таких предметів слід практикуючих журналістів, ПР-ників, політтехнологів, іміджмейкерів та ін. В такі навчальні курси, серед іншого, слід включити окремі «кейси» з основ масової комунікації та загальної психології. Сприятиме розвитку аналітичного та критичного мислення у молодому віці залучення до навчальних методик інтерактивних методів навчання (ігри, симуляції, кейс-стаді). Для дорослого населення навчальні кампанії можна реалізовувати, зокрема, через онлайн-курси та державні ініціативи.

Наступним компонентом та напрямком реалізації такої Стратегії повинна стати вироблена в рамках інформаційної політики інформаційна стратегія, котра б визначала, як приклад, такі тактичні кроки: спростування фейків та дезінформації через офіційні ресурси, використання платформ

для перевірки інформації (паралельно із співпрацею з незалежними медіа), створення контенту, котрий міг би конкурувати з дезінформацією, максимально прозора комунікація влади (наскільки це можливо в умовах війни), яка мінімізує довіру до маніпулятивних джерел.

Третім важливим напрямком Стратегії може бути психологічна підготовка населення. Сюди слід віднести програми розвитку емоційного інтелекту, запроваджені для всього населення (насамперед для військових та держслужбовців), когнітивно-поведінкові тренінги, створення кризових комунікаційних та інформаційних центрів для психологічної підтримки у періоди інформаційних атак (такий досвід уже існує, адже схожі центри були створені та існували у період Covid-19 та на початках повномасштабного вторгнення; мали регіональний характер).

Четвертим важливим напрямком, котрий необхідно прописати в Стратегії – це роль громадянського суспільства в її реалізації. Доцільною та ефективною була б співпраця держави з волонтерами та громадськими організаціями у боротьбі з маніпуляціями, фейками та пропагандою. Слід навчати журналістів, державних службовців та громадських активістів роботі в умовах інформаційної війни. Також необхідне проведення відповідного навчання серед військових (армія, спецслужби) щодо виявлення та нейтралізації інформаційних атак.

Тож, саме держава повинна створити середовище, в якому громадяни зможуть самостійно аналізувати інформацію, виробити опірність до маніпуляцій та діяти раціонально навіть у кризових ситуаціях.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Дослідження продемонструвало, що когнітивні особливості людини (зокрема ефект «швидкого мислення»), відіграють провідну роль у формуванні інформаційного середовища та можуть бути використані як тло для маніпуляцій у рамках гібридних викликів та загроз. Швидке мислення, котре є автоматичним та емоційним, робить людину більш вразливою до дезінформації та впливу пропагандистських технологій. Це створює потенційні загрози для національної безпеки загалом та інформаційної безпеки зокрема, оскільки може призвести до розбалансування суспільства, послаблення державних інституцій чи робить можливим втручання у політичні (економічні, військові) процеси. Подальші розвідки у цьому напрямку можуть стосуватись розробки та впровадження національних програм когнітивної стійкості, опанування можливостей штучного інтелекту задля його залучення до боротьби з дезінформацією та створення контрпропаганди, дослідження психологічних методів формування стійкості до інформаційного впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Масова свідомість. *Український психологічний ХАБ*. Енциклопедія. URL: <https://www.psykholoh.com/post/%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%86%D0%B5>
2. Упередження. Тлумачний словник української мови. *Словник. UA*. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%83%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F>
3. Fernando Blanco. Cognitive Bias. *Encyclopedia of Animal Cognition and Behavior Publisher*. June 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/317344882_Cognitive_bias
4. Akrami N. Prejudice: The interplay of personality, cognition, and social psychology. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Digital Comprehensive Sammaries of Uppsala Dessertations from the Faculty of Social Science 5. 2005. 66 pp. URL: <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:166379/FULLTEXT01.pdf>
5. Канеман Деніел. Мислення швидке й повільне. пер. з англ. Максим Яковлев. 5-те вид. К. : Наш Формат, 2021. 480 с.
6. Юдін О.К., Богуш В.М. Інформаційна безпека держави: Навчальний посібник. Харків: Консум, 2004. 508 с.
7. The NATO Warfighting Capstone Concept. *NATO's act*. URL: <https://www.act.nato.int/our-work/nato-warfighting-capstone-concept/>
8. Kestutis Paulauskas. Чому когнітивна перевага є імперативом. *NATO Review*. 06 лютого 2024. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2024/02/06/index.html>
9. Романчук О. Психологічна стійкість в умовах війни: індивідуальний та національний вимір. *Український інститут когнітивно-поведінкової терапії*. URL: https://i-cbt.org.ua/resilience_ukraine/
10. Готич В.О. Resiliens, Hardiness, психологічна стійкість, життестійкість: порівняльний аналіз понять у соціально-психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Загальна психологія. Історія психології*. Том 34 (73) № 3 2023. С. 7-12 URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/3_2023/2.pdf
11. Suniya S. Luthar, Dante Cicchetti. The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Published online by Cambridge University Press: . Dev. Psychopathol.* 16 January 2001. 857–885. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/development-and-psychopathology/article/abs/construct-of-resilience-implications-for-interventions-and-social-policies/FB0F35A81AD0C3332078FE8C13D403A0>
12. Andrew Flood, Richard J. Keegan. Cognitive Resilience to Psychological Stress in Military Personnel. *Frontiers in Psychology*. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.809003/full#ref73>
13. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.